

OB IDILI KOSMOVEGA JANEZA IN PRESEČNIKOVE METE

Letos pozimi je preteklo že 40 let, odkar je legel k večnemu počitku veliki besedni umetnik Poljanske doline — dr. Ivan Tavčar, po umetniškem nazivu Emil Leon, po domače pa Kosmov. Janez. Znano je, da mu je od vseh njegovih del bila idilična povest Cvetje v jeseni najbolj pri srcu. To je razumljivo, če se poglobimo v to intimno in iskreno izpoved njegovih najglobljih doživetij, razmišljanj in čustvovanj. Delo je ožaril s spomini na »zorne prejšnje dni«, zlasti na brezskrbna otroška leta v rodni dolini; v njem je izpovedal svojo neutešeno ljubezen iz študentovskih let. Čeprav je kasneje živel v srečnem zakonu, je vendar to močno, a pokopano čustveno doživetje znova in znova vdiral v njegovo zavest. V številnih delih ga je skušal izpovedati, toda s polno umetniško močjo mu je to uspelo šele v Cvetju v jeseni.

Malo čudno je, a ne morem se iznebiti misli, da se moramo zahvaliti ravno svetovni vojni od 1914 do 1918, da je Tavčar to snov, ki je že dolgo zorela v njegovi zavesti, sploh prenesel na papir. Sam je sicer izjavil v Obiskih, da je spet segel po peresu zato, ker so ga mladi pri LZ prezrli. Vendar bo za nov umetniški polet verjetno pomembnejše dejstvo, da je šele sedaj na odmev vojnih grozot nekoliko potihnil strastni boj, ki je dotlej vsrkaval skoraj vse njegovi moči. Po trpkih življenjskih izkušnjah je umetniško dozorel, se umiril in začutil, da mu doslej še ni uspelo s pravim umetniškim žarom izpovedati, kar najgloblje misli in čuti in pri čemer je sam intimno prizadet. In med grozljivim bobnenjem topov s soške fronte nam je napisal zgodbo elementarne hribovske ljubezni, ki je sramežljiva, plaha in trpka, a brezmejno nesebična in globoka, izgubljajoča se v splet ljubezni in smrti kakor klasični eros-tanatos.

Stvarno ozadje nastanka in izdaje Cvetja v jeseni nam je s spretno in izredno vestno roko prikazala Marja Boršnikova v Klasju št. 22 in v Tavčarjevem Zbranem delu VI. Nekatere dragocene podatke je ujela komaj v zadnjem hipu. Snov in ozadje sta nam po njeni zaslugi danes skoraj jasno pred očmi. Izluščila je tudi že nekatere idejne, estetske in stilne elemente. Raziskave v tej smeri je pričel že pokojni Ivan Prijatelj v Zbranih spisih dr. Ivana Tavčarja, v novejšem času jih je poglobil še Boris Paternu v študiji Slovenska proza do moderne.

Vse te raziskave nam potrjujejo, da je Tavčar pregnetal s svojo ustvarjalno fantazijo večinoma resnične osebe in dogodke v resničnostno (izraz F. S. Finžgarja, Leta mojega popotovanja, 213) umetnino in vložil vanjo bogastvo svojih misli, toplino svojih čustev in prvinsko moč svoje umetniško dognane besede.

»Eno je glavno: naša zemlja se nam ne sme vzeti in narod slovenski mora stati kot večno drevo, ki mu korenine nikdar ne usahnejo!«

Ta izjava, ki je kakor pribita še s podvojeno poljansko pritrilnico, nam razodeva avtorjevo mučno skrb, kaj bo s peščico naših ljudi na tem križpotju Evrope, kjer je močnejšima sosedoma trn v peti. Slovenski narod se je znašel v njunih imperialističnih kleščah, ki se vedno bolj stiskajo. Grom topov je oznanjal nevihto, ki jo bodo izkoristili zemlje lačni tujci. Ta trpka slutnja se je kaj kmalu uresničila, saj so že leto po objavi Cvetja stopili Italijani na vrh samega očaka Blegoša — mikalo jih je še dalje, a zbalii so se srbskih bajonetov. Kakor se Presečnikovi Meti v predsmrtni bolečini izvije značilna poljanska pritrilnica »jadel«, tako si tudi on v tej hudi narodni stiski daje poguma, podkrepjenega z dvakratnim »jadel« Pogum najde predvsem v neizčrpnem rezervoarju ljudske moči, ki jo po njegovih mislih predstavljata kmet in delavec, ne pa pokvarjeni in potujčeni meščan.

Lahko rečemo, da je Cvetje v jeseni sinteza Tavčarjevih misli in čustvovanj o slovenskem kmečkem stanu, iz katerega tudi sam izbaja. Ta stan je poveličal kakor noben slovenski pisatelj z znanimi vznesenimi besedami o kmetu-kralju in slovenski kmetici, ki jo še vedno premalo spoštujemo. V tem zanosu oznanja tudi svojo utopično misel o porokah meščanov na kmete, ki je že kmalu po izidu naletela na kritike in pomisleke. Mislim, da tudi sam avtor ne veruje trdno v uspeh take ženitovanjske revolucije, saj mora Meta umreti ravno tedaj, ko naj bi dokazala upravičenost njegove teze. Dejansko pa je Janez (avtor sam) živel v srečnem zakonu z meščanskim dekletom. »Neliterarni okvir«, v katerem je zagrešil največ teh proklamacij, je po mojem le izraz prej omenjene stiske, v kateri obupno išče rešilno bilko: od rodne grude odtujeno meščanstvo je treba okrepiti s takimi porokami. V ozadju bo najbrž tudi nekaj tradicionalnega povzdigovanja našega baje npravno zdravega in odpornege kmečkega človeka nad meščana, pokvarjenega škrica, kar je značilno že za Linhartovo dramatiko in kasneje še za Vilharja, Jurčiča in Kersnika.

Mimogrede se v zvezi s problemom meščana na kmetih ozrmo še v svetovno književnost. Posebno Rusi so zanimivi in že Prijatelj je omenil, da je Čehov v svojih kritičnih kmečkih novelah prišel do povsem drugih zaključkov kakor naš avtor. Blizu pa mu je v svojih nazorih Tolstoj, ki je pod stara leta bos in v rubaški kmetoval in hotel docela prekiniti s pomeščanjenim fevdalnim razredom, ki mu je pripadal. Ta problem je načenjal že v Ani Karenini. Levin in Kitty, ki se nekako pokmetita, sta antipoda negativnemu liku glavne junakinje, žrtve strasti. Presenetljivo se pa ujema s Tavčarjevo kmečko idilo Tolstojeva povest Kozaki, čeprav ne moremo trditi, da je Tavčar to delo sploh prebral. J. Vidmar pravi nekje, da je sorodnost idej velikih duhov zelo pogosta. Sorodnost snovi obeh del se pokaže že, če primerjamo Meto z Marjanko, Janeza z Oljeninom, Blegoš s Kavkazom itn. Glede sorodnosti nazorov naj citiram razmišljanje glavnega junaka Oljenina:

Vi ne veste, kaj je sreča in kaj je življenje. Treba je, da človek vsaj enkrat okusi življenje v njegovi preprosti lepoti. Treba je, da vidi in spozna, kar jaz vsak dan vidim pred seboj: večne nedostopne snegove in veličastno žensko v tisti prvotni lepoti, v kateri je pač nekoč prva ženska izšla iz rok

svojega stvarnika... Samo da v duhu zagledam namesto svoje kočee, svojega gozda in svoje ljubezni tiste vaše salone, tiste ženske z napomadenimi lasmi nad podtaknjenimi tujimi kodri, tista nenaravno se gibajoča usteca, tiste skrite in pokvečene slabotne ude in zaslišim tisto salonsko brbljanje, ki bi naj bilo razgovor, pa nima nobene pravice, da si lasti to ime — me pograbi neznosen stud... Sreča — to je, biti z naravo, jo gledati in z njo govoriti... Želim si, da bi se oženil s preprosto kozačko, in si tega ne upam storiti, ker bi to pomenilo vrhunec sreče, ki ga nisem vreden.

Tudi rešitev iz teh utopičnih misli je pri obeh pisateljih sorodna: pri Tavčarju z Metino smrtjo, pri Tolstoju z Marjankino odklonitvijo.

Kritiko je doživelo tudi Tavčarjevo pretirano romantično oboževanje in idealiziranje kmeta. Vzrok bi v glavnem mogli spet iskati v vojni stiski,

Levo: Mrkušev dom v Gorenji Zetini, Tavčarjev vzor za Presečnikovo domačijo. (Foto J. Dolenc, 1952.)
— Desno: Na poklonu, v ozadju Blegoš. (Foto J. Dolenc)

ko je sestradani in podhranjeni meščan z drugačnimi očmi gledal na kmeta. Tedaj so romale cele procesije na podeželje, da si preskrbe najnujnejša živila, saj se ob aprovizaciji ni moglo ne živeti ne umreti. Podobno smo doživljali tudi med zadnjo vojno; zanimivo je tudi, da se je med zadnjo vojno zelo povečalo zanimanje za kmečko folkloro in umetnost (več narodopisnih publikacij kakor v mirnem času; bibliofilska izdaja Cvetja v jeseni, priredba za oder in uprizoritev v Drami). Kakor da vsakodnevne vojne grozote pehajo človeka v drugo skrajnost: v mirno kmečko idilo, čeprav romantizirano in namišljeno.

Mnenja sem, da bi Tavčar v mirnih in normalnih razmerah kmeta prikazal bolj kritično. To nam potrjuje prejšnja Tavčarjeva vaška proza, zlasti pa Slike iz loškega pogorja in tri novele iz okvira V Zali. Najlaže pa bomo primerjali, koliko je Tavčar zadel bistvo tedanje kmečke problematike, če stvarno pogledamo življenje poljanskega kmeta v zadnji četrtini prejšnjega stoletja. Kar sem o tem mogel razbrati iz pripovedovanja starih ljudi v krajih Tavčarjevih vaških zgodb, skušam tu podati v kratkih obrisih:

Prebivalstva je bilo v teh krajih tretjino do polovice več kakor danes. Zemlja je posebno v višjih legah skopa mačeha in slabe letine (ujme itd.) so si pogosto sledile. Družine kmetov, zlasti pa bajtarjev-kmečkih proletarcev, so bile navadno številne. Nabralo se je tudi do 15 otrok, kolikor jih je pač »bog dal«. To množico so rdečile le pogoste otroške bolezni. Vsak premožnejši kmet je imel še posle: hlapce in dekle, volarje in ovčarje, pastirice in pestunje. Na nekaterih bolj gosposkih kmečkih domovih so posle ločili od domačih: jedli so slabše in posebej, zanje so pekli slabši kruh. Zaslužek poslov je bil boren in tako skoraj ni bilo možnosti za osamosvojitve. Marsikje so dekle veliko trpele zaradi zalezovanja gospodarja ali domačih sinov; slednji so navadno obetali zakon, potem pa prevarane zapustili in jih pognali od hiše.

Pri manj premožnih kmetih je bil kruh večinoma ovsen, a v bajtah še tega ni bilo. V stiski za denar so pšenico prodajali. Celo pri kmetih je bila zato velika podhranjenost in umrljivost otrok, pa tudi odrasle je pogosto pobirala jetika. Če je kak nadarjen otrok na prigovarjanje župnika odšel v šole, se je moral pristradati do lemenata. Ker je možnost porok vedno manjša, ostajajo na domovih še strici in tete. Ko prične vabiti Amerika ljudstva vsega sveta, beže predvsem ti čez »veliko lužo«, pa tudi bajte se praznijo zaradi bega v obljubljeni deželo.

Ustaljeni delovni ritem so poleti pretrgala romanja in prošenja, pozimi pa ohceti, koledniki, številni berači in postopači. Z domačo žganjekuho narašča alkoholizem, prenekatera parcela steče po grlu. Zato pa ostajajo posebno »birti« vaški magnati, ki posojajo denar na oderuške obresti in si tako podrejuje vso okolico. Cankar je zanje našel izraz »kralj«. Ljudstvo pa jim je v teh krajih dalo še mogočnejši vzdevek »bog«. Tak bog je bil v Javorjih vsemogočni Vrbanač, ki je služil Tavčarju za model Kobiljekarja.

Glavni vir dohodkov je bila prodaja volov, platna, lesa, žita in masla. Sicer pa je bil denar v trdih pesteh. Na domačijah, kjer je bilo treba veliko hčera »odrajtati« z doto, so grdo skoparili. Kjer pa dot niso pravočasno odšteli, je bil »ta mladi« velik revež, če so nanj vsi naenkrat pritisnili (Mlačan!) Katastrofa je bila za kmeta živinska bolezen (vranični prisad), ki je pogosto kosila. Pregarjali so jo z vsemi mogočimi coprnijami in zagovori, potem je pa še župnik z lece pritisnil na obupane siromake, naj kupijo v odvrnitev tega zla nov zvon.

Če primerjamo vse to s Tavčarjevim prikazom kmečke problematike, vidimo, da posebno v Cvetju le prerad zatisne oči, ko bi moral prikazati socialno krizo in že kar obupen boj za eksistenco. Pač pa se z veliko pozornostjo njegovo oko ustavlja ob patriarhalnih kmečkih likih, ob folklornih zanimivostih in lepotah narave. Vse to naj bo nekak balzam v trpljenju surove vojne podivjanosti. Kmečka romantika naj ublaži kruti vojni realizem.

Zanimivo je, da so Tavčarjevi epigoni problem kmetstva veliko bolj kritično prikazali, seveda z neprimerno manjšo umetniško močjo. Tako je napisal prerano umrli bogoslovec Janez Okorn iz Luše pod Gabrško goro povest Pogrebci (dijaški list Mentor XIII, 1922—25). Tavčarja posnema v podrobnem prikazovanju kmečkih običajev in predmetov (snubači, bala, ohcet itd.), ni pa več govora o kmečkem kraljevanju, ampak le o kmečkih pogrebcih, alkoholu, dolgovi in oderutih, ki brezobzirno rušijo in uničujejo kmečko idilo.

Tudi neutrudljivi, a zaradi obilice dela žal nekoliko površni slikar loških hribovcev, Jan Plestenjak, je dokaj verno prikazal kričečo socialno in duhovno stisko kmeta, posebno kmečkega proletarca. Omenil bi le zbirko črtic Potrebuježi in povesti Lovrač, Bajtarji itd.

*

»Z naravo smo skupaj zrasli in eno smo se čutili z njo! Zatorej me sili vse nazaj v rojstni svet in tja me bo sililo, dokler me bodo noge nosile!« poudarja Tavčar že v začetku in ob koncu znova zagotavlja: »Moja duša je v pogorju, Meta zame ni umrla!« Zdi se, kakor da hoče v predsmrtni slutni pisateljevo srce to čustvo še posebej izpovedati in poudariti, saj se misel slehernega človeka v poslednji uri rada ustavi pri najbližjem in najdražjem. Sicer pa Tavčarju skozi celotno delo čustva kar prekipavajo in razneži se tudi ob povsem neznatnih stvareh in dogodkih, le da so v zvezi z njegovim ljubim poljanskim svetom.

V žarišču njegovega čustvenega sveta je človek, živeč skladno z naravo. Delo preveva humanistični zanos, ki je tako močan, da izsili celo spravo med Kalarjem in Skalarjem. S pravo pobožnostjo opisuje vse, kar je v zvezi s pristnim poljanskim človekom: telo in duha, obleko in bivališče, delo in praznovanje. S posebno ljubeznijo pa posreduje njegovo melodično besedo, ki more izraziti najtanjše čustvene odtene.

Osrednja osebnost je poleg avtorja samega Presečnikovo dekletje Meta, poosebljeni pisateljev ženski ideal. Bil bi kar preveč eteričen, da ga ni približal realnosti z nekaterimi človeškimi napakami in rahlo zastrtimi seksualnimi obrisi. Ta neizumetničena gorska roža mu pomeni tolikšno vrednoto, da je zaradi nje pripravljen docela spremeniti svoje življenje. Pred izobrazbenimi in uglaženimi mestnimi dekletji pa beži. Ljubezen do Mete je takšna prvinska sila kakor nevihta; in hladni razum mestnega advokata Ivana se mora tu umakniti vročemu čustvu kmečkega fanta Janeza.

Zelo pri srcu sta pisatelju razsodni oče Boštjan in postavna mati Barba, ki pa čuti s hčerko. Svojevrsten je trikot hlapec Danijel — dekleta Liza — karlovški Anžon. Čim bolj si jih privoščijo, tem raje jih ima. Z veliko srčno prizadetostjo nam naslika še monumentalno dvojico kmečkih proletarcev Skalarja in njegovo ženo Luco, ki sta edinstvena lika v naši književnosti.

Pravi ljudski kolorit pa daje tej povesti močan in bogat narodopisni element. Cvetje v jeseni je bogata zakladnica poljanske folklorne in hkrati tudi najboljši zgled, kako mora biti folklorni element organsko zlit z ostalimi elementi leposlovne umetnine. To se nekaterim drugim folklornim leposlovcem (Jaklič, Golar, Jalen itd.) ni tako posrečilo. Posebno dragocen nam je danes Tavčarjev prikaz ljudske materialne kulture (obleka, hrana, bivališče, orodje, pohištvo, delovni proces itd.), ki so jo tedanji narodopisci povsem zanemarjali. Poleg navad in običajev je avtor posebno posrečeno prikazal splošno mentaliteto ljudi tistega časa, čeprav brez freudovskih psihoanalitičnih labirintov.

Da bi se neposredno približal mišljenju in čustvovanju svojih Poljancev, je Tavčar požlahtnil svoje izražanje z izvornim besediščem in stilnimi posebnostmi poljanskega narečja. To je opravil s suverenostjo umetnika, zakoreninjenega v svojem ljudstvu, ne da bi se posebno oziral na normativno slovnico in pravopis. Uporabil je cel slovarček narečnih izrazov in oblik, ki jih ne navaja niti prvi raziskovalec »poljanščine«, rojak Luka Pintar, v svojih Besedoslovnih paberkih. S tem je dal delu svojstven krajevni in časovni pečat ter po svoje načel in reševal problem sožitja naših narečij s knjižnim jezikom. Ta problem je načel že Levstik v Krpanu in kasneje Finžgar v Razvalini življenja ter v Makalonc, a zadovoljivo še danes ni rešen. Mogoče nam bo prihodnost dala genija, ki bo tudi temu kos.

Prevajanje takega teksta gotovo ni lahka naloga in prevod v nemški jezik je zadovoljivo mogel uspeti le sorodnemu domačijskemu piscu, sedaj že pokojnemu Fr. Perkoniggu, ki je bil delno slovenske krvi.

Tudi živalski in rastlinski svet ima važno vlogo v tem delu. Vnet lovec in ribič, kakršen je Tavčar bil, je čudovito lepo vpletel v pripoved svoje poznavanje ptic in rib (Jera!), pa tudi rastlinja (vranja noga, Kristusove srajčke!), a nekoliko je zanemaril elementarno navezanost kmečkega človeka na domače živali. Ponos vsakega kmeta so bili tedaj lepo rejeni pari volov, ki so bili skoraj večja gospodarjeva skrb kakor lastna družina. (Kako lepo je znal prikazati to kmetovo čustvovanje Prežihov Voranc!)

In še pokrajina pod Blegošem, ta prečudno lepi gorski svet, ki po svoje tudi živi in diha, samo da mu zna prisluhiniti le tenkočutni umetnik. Čar te pokrajine je tako močan, da se mu ni moč povsem iztrgati. Tavčar nam je sam zaupal, da mu duša živi v pogorju. Tudi telo se je po smrti vrnilo tja k večnemu počitku. Kadar ponovno prelistujemo njegovo Cvetje v jeseni, vedno znova zaživi pred nami v svojem pravem okolju njegov nesmrtni lik.

R é s u m é

A PROPOS DE L'IDYLLE DE JANEZ KOSEM ET DE META PRESECNIK

Dans cet article, écrit à l'occasion du quarantenaire de la mort de l'écrivain Ivan Tavčar, l'auteur étudie la naissance et les valeurs esthétiques de l'idylle »Fleurs d'automne« (Cvetje v jeseni), en évoquant l'affection de l'écrivain pour sa région natale (le pays au pied du Blegoš dans la vallée de Poljane), telle qu'elle transparaît à travers ce récit.